

סְפָר

אריאל הנדל

מבוא

“קנו קרקע”, המליץ מארק טוויין, “לא מייצרים אותה יותר”. ובכל זאת, כפי שאראה בהמשך הדברים, קרקע מיוצרת כל הזמן: במובנים ממשיים, כלכליים, סימבוליים ועוד. על המתח הזה, שבין כדור הארץ העגול והמוגבל באופן אינהרנטי, ובין אפשרויות הייצור של קרקעות (אני מדגיש, לא רק השתלטות על אדמות קיימות אלא ייצור ממשי של קרקע) אבקש לדבר באמצעות המושג סְפָר.

המאמר יעסוק בארבעה היבטים משולבים של הסְפָר: ראשית, הסְפָר הקונקרטי, דהיינו ניסיון להגדיר מהו סְפָר, היכן הוא נמצא, כיצד הוא פועל וכן הלאה. שנית, מקומו של הסְפָר בחשיבה הליברלית: מהו הקשר בין שתי התופעות הבולטות של אירופה באותה תקופה – עליית המחשבה הליברלית וההתפשטות הקולוניאלית – ומהו מקומם של דימויי הסְפָר והרפלקסיה על הסְפָר הקונקרטי במחשבה הליברלית. בחלק זה אבקש להראות כיצד המחשבה על הסְפָר אפשרה ליישב רעיונות סותרים, בעיקר אלו של שוויון ושל קניין פרטי. הטענה תהיה שהדמיון הליברלי קשור קשר הדוק לדימויי הסְפָר, ושהוא תמיד מוחק אוכלוסיות מסוימות מטווח ראייתו ודאגתו. החלק השלישי ידון באלימות האינהרנטית לסְפָר. החלק הרביעי והאחרון ידון בסְפָר כמושג תיאולוגי מחולן, המשלב בתוכו זמן, מרחב, פעולה, גאולה ועוד.

1. מהו סְפָר?

המלה סְפָר משמשת בכמה הוראות שונות, בשימוש היומיומי ובחשיבה התיאורטית. המילונים בעברית ובאנגלית מגדירים “סְפָר” כ-“גבול” ולהפך, אך בחשיבה הגיאוגרפית והסוציולוגית יש הבדל ביניהם – וכפי שמזהיר אותנו גיאוגרף פוליטי בולט, “אין מחילה לגיאוגרפים המשתמשים ב’סְפָר’ וב’גבול’ כמילים נרדפות”¹.

בעוד שהגבול נתפס כקו ברור וחד-ממדי, הסְפָר הוא רצועה או מרחב. הוא יכול להיות אזור סמוך לגבול בין שתי מדינות, או אזור המפריד בין השטח המיושב לאזור הבלתי מיושב. נהוג להבדיל בין סְפָר חיצוני, המצוי מחוץ לגבולות המדינה הקיימים או בשטח הבלתי מיושב, ובין סְפָר פנימי, המצוי בתוך גבולות המדינה, אך המדינה חשה צורך לעבות את החזקתה ואת ריבונותה בו.² הנגב והגליל הם דוגמאות מובהקות לסְפָר פנימי של מדינת ישראל.³

הסְפָר נתפס תמיד כאזור של מאבק בין אוכלוסיות (או בין אוכלוסייה אנושית ובין “הטבע”); של התפשטות מרחבית או של ביצור אחיזה קיימת; ושל העמקת הנוכחות והשליטה הפוליטית. לכן אין בהכרח חפיפה בין סְפָר לפריפריה, במובנה המרוחק גיאוגרפית והמוחלש חברתית.

לעתים דווקא אזורי ספר ייהנו מתקציבים גבוהים ומהערכה חברתית ומדינית בשל התפקיד שהם ממלאים בעבור המדינה או הקבוצה השלטת בה, בעוד שמקומות קרובים יותר למרכז הפוליטי (פיזית, לא תודעתית) יישארו מוזנחים ופריפריאליים.⁴

מחקרים רבים בספרות הגיאוגרפית והסוציולוגית עוסקים בספר. חלקם שמים דגש על כמות הקרקע הזמינה,⁵ חלקם על תהליך ההשתלטות והניכוס,⁶ ואחרים מדברים בעיקר על אופני השליטה באוכלוסיות הספר ועל הזיקה למרכז הפוליטי.⁷ הגדרה אחת, נפוצה ומקובלת מאוד בהקשר של הספר בהתפשטות הקולוניאלית, המכילה בתוכה את רוב המאפיינים של הכתיבה התיאורטית על המושג, היא זו של האוורד למאר ולאונרד תומפסון:

הספר אינו גבול או קו, אלא טריטוריה או אזור חדירה הדדית (interpenetration) של שתי חברות שהיו לפני כן נבדלות. לרוב אחת החברות היא ילידית, או שלכל הפחות חייתה באזור המסוים הזה במשך דורות רבים, בעוד השנייה חודרת אליו מבחוץ. הספר "נפתח" באזור נתון כאשר הנציגים הראשונים של החברה החודרת מגיעים אליו; הוא "נסגר" כאשר רשות פוליטית אחת ויחידה הצליחה לכונן הגמוניה באזור.⁸

לפי רוב ההגדרות המקובלות, אזורי ספר חולקים שלושה מאפיינים: טריטוריה, שתי אוכלוסיות נבדלות (או יותר), ותהליך שבו היחסים בין האוכלוסיות בטריטוריה מתחילים, מתפתחים, ולעתים מסתיימים. הספר באזור נתון "נסגר" אחרי שהחודרים השמידו את האוכלוסייה הילידית (כמו בטסמניה); הגלו אותה (כמו בצפון אמריקה ממזרח למיסיסיפי); או שעבדו אותה והטמיעו אותה בתוך המערכת הפוליטית והכלכלית (כמו בדרום אפריקה); לפעמים החודרים עצמם נטמעים באוכלוסייה הילידית (הפורטוגלים בעמק הַזְמָזוּי, בין המאה השש-עשרה למאה התשע-עשרה); ולעתים המצב מגיע למבוי סתום והחודרים נאלצים לעזוב את האזור (דה-קולוניזציה).

לרוב הספר נחשב רק בהקשרים הפוליטיים-מדינתיים, אך כפי שמציין יהודה שנהב בצדק: "קרקע היא מושג מתעתע: אי אפשר לדבר על קרקע בהיבט המדיני, כבסיס להפעלת ריבונות, מבלי לראות בה גם אמצעי ייצור והון. ניתוח שאינו כורך את שני ההיבטים הללו יחד יהיה תמיד חסר."⁹ אני מבקש לזקק את הנקודות המשמעותיות ממקרי הספר הקונקרטיים ולהגדיר הגדרה רחבה יותר, כזו המשלבת היבטים מדיניים עם היבטים כלכליים, ומאתגרת את שלושת המאפיינים הבסיסיים שזכרו לעיל: טריטוריה מוגדרת, שתי אוכלוסיות נבדלות ותהליך שבו יש פתיחה וסגירה ברורות ומובחנות.

למעשה, ברוב המוחלט של המקרים המאפיינים הללו אינם מוגדרים מראש אלא נוצרים ומתעצבים בדיוק דרך הפרקטיקות של הספר. אי אפשר לדבר על "חדירה" כאשר אין גבולות מוגדרים ומונחים מראש, שאותם לכאורה חודרים; הזיהוי של קבוצה חודרת וקבוצה נחדרת הוא לא פעם אנכרוניסטי, כיוון שהקבוצות החודרות מתעצבות ומשתנות תוך כדי תנועה והתבססות – ואילו המרחב הנחדר מורכב פעמים רבות מקבוצות רבות ושונות, שרק המאבק המרחבי מגבש אותן זו לזו ומייצר את זהותן הלכידה; וכפי שאראה להלן, גם ההנחה שאפשר לזהות רגעים

מובחנים של פתיחה ושל סגירה היא בעייתית.

אני מבקש לחקור את הספר דרך הפרקטיקות המאפיינות אותו. המאפיינים הבסיסיים של פרקטיקות הספר הם התפשטות (המשולבת לרוב בהפרדה); הסדרה, מיפוי וקידוד-מוציא של יחסים חברתיים-מרחביים; יחסים אנטגוניסטיים בין האוכלוסיות; ותפיסה אינהרנטית של הטריטוריה כריקה.¹⁰

ב"קידוד" הכוונה היא לשפה המגדירה את המרחב ומארגנת אותו. לרוב מדובר בפעולה משולבת של גידור פיזי, מיפוי, וחקיקה הנוגעת לקרקעות ולאפשרויות השימוש בהן. קידוד מרחבי כזה או אחר מתקיים בכל מקום שבו חיים בני אדם, אך הקידוד בספר הוא קידוד-מוציא – כזה שבו יש תחרות על המרחב ומשאביו, והקרקע צריכה להפוך לטריטוריה במובן שנתן לה רוברט דיוויד סאק.¹¹ סאק מגדיר "טריטוריה" – בשונה מ"מקום", "אזור", "שטח" וכן הלאה – כמקום שבו מופעל כוח; מקום שאינו רק מוגדר ומתוחם (גם אם לא בהכרח באופן פיזי), אלא שהכניסה אליו, היציאה ממנו והשימוש בו מוגבלים על ידי אדם מסוים או קבוצה מסוימת – וזאת כדי להשיג שליטה במרחב, בתושביו ובמשאביו. לכן, למשל, סאק טוען שהאזור שהאינדיאנים משבט הצ'יפאוה חיו בו (על גבול ארצות הברית וקנדה היום) לפני הגעת המתישבים הלבנים בראשית המאה השבע-עשרה לא היה "טריטוריה", כי אף על פי שהוגדרו בו תת-אזורים ותחומים, הכניסה לאף חלק בו לא נאסרה והגישה למשאבים בו לא הוגבלה. רק עם הגעת הלבנים, הסחר עימם, ומאוחר יותר המאבק בהם, החלו תיחומים קשיחים יותר שלוו בהגבלות על כניסה, יציאה ושימוש במרחב ובמשאביו.

"יחסים אנטגוניסטיים", במובן שנתנו להם ארנסטו לקלאו ושנטל מוף, הם מצב שבו "נוכחותו של 'האחר' מונעת ממני להיות עצמי באופן מוחלט."¹² רוב השיח הביקורתי לוקח את הטענה הזו לכיוונים של פוליטיקה של זהויות, אך יש לזכור שהדוגמה המקורית בספרם עסקה באיכר ובעל אדמות. לפי לקלאו ומוף האיכר לא יכול להמשיך להיות איכר כאשר בעל האדמות מתפשט בהתאם לדינמיקה הקפיטליסטית ומשתלט על שטחו, ולהפך: בעל האדמות לא יכול להמשיך בהתפשטותו כאשר האיכרים עומדים בדרכו. אלו הם יחסים אנטגוניסטיים מרחביים-מטריאליים, הנובעים ממוגבלות המרחב ומכך ש"אין מקום לכולם", בעיקר מאחר שהם מדברים בשתי שפות שונות, זרות זו לזו, של קידוד מרחב. האיכר ובעל האדמות אינם יכולים "להתחלק" בקרקע, מפני שאף אחד מהם לא מזהה את נוכחותו של האחר, או למצער לא מזהה אותה כלגיטימית. ההרחבה מאפשרת לתאר מצבי ספר לא רק במקומות שהתקיימו בהם כיבוש צבאי או חדירה התנחלותית מסיבית, אלא גם במקומות שצמחו באופן "אורגני" והתפצלו מבפנים על סמך ריבוד אתני, גזעי, כלכלי או חברתי. דוגמת האיכר ובעל האדמות של לקלאו ומוף היא דוגמה ברורה לפיצול על בסיס דינמיקה כלכלית.

נקודת המוצא היא זו של דינמיקת ההתפשטות אל "המקום הריק". מרקס ניסח את "חוק הירידה המגמתית של שער הרווח". במילים פשוטות, משמעותו היא שבכלכלה הקפיטליסטית קפיאה על השמרים משמעה הפסד – וכדי לשמור על רווח קבוע יש לחתור להגדילו כל העת.¹³ הקפיטליזם

זקוק אפוא למקום ריק שאליו יוכל להתרחב. המקום הריק יכול להיות קונקרטי (מושבה מעבר לים שאפשר לשווק אליה תוצרת), או כזה שמיוצר באמצעות קונבנציות (האופנה המתחלפת מדי שנה כדי לפנות מקום ריק בארונותיהם של הלקוחות הפוטנציאליים). על כל פנים, הדמיון להתפשטות בספר מובהק. זוהי דינמיקה שרואה מקומות מיושבים כריקים, וכחלק מהגנום שלה היא מזהה מקומות ריקים כסכנה, כבעיה או כפוטנציאל התרחבות.

המקום הריק הוא פעמים רבות מוצר המיוצר באופן פעיל. המקום לא באמת ריק; מדובר בדיפרנד קלאסי, מצב שבו דוברים בשיח אחד אינם מזהים היגדים של דוברים בשיח אחר כבעלי משמעות או תוקף.¹⁴ ראיית הטריטוריה כריקה, והפער בין השיחים והקידודים, יכולים לנבוע ממקורות שונים. המרחב תמיד מומשג בכמה קטגוריות מקבילות: פיזית (מיפוי וייצוגים קרטוגרפיים "אובייקטיביים"); כלכלית (קרקע, נדל"ן, משאב); מדינית-פוליטית (טריטוריה, מדינה, שטח שיפוט); ואידיאולוגית (מולדת, מקומות קדושים, נוף, טבע). לכן, גם הדיפרנד יכול להיווצר בזיקה לכל אחד מהשיחים הללו. המיפוי ה"אובייקטיבי" לא מזהה את שאינו קבוע ובעל נראות, כגון פעילות אנושית יומיומית במרחב, אוכלוסיה נוודית ועוד.¹⁵ השיח הכלכלי הניאו-ליברלי אינו מזהה, למשל, פעילות כלכלית קומונלית או "לא רציונלית". השיח המדיני-פוליטי בדרך כלל מזהה רק קבוצה אחת "לגיטימית" ושולל את זכויותיהן של הקבוצות האחרות. והשיח האידיאולוגי מזהה מקום כקדוש רק לאוכלוסייה אחת, או את הנוף או הטבע כדבר-מה מוגדר ומקודד שבתוכו יש להגביל פעילויות ואוכלוסיות (כמו למשל בשמורת הטבע יער גיר Gir Forest) בגוג'ראט שבמערב הודו: שבטים ילידיים המתגוררים באזור גורשו ממנה ונאסר עליהם לעסוק בפעולות מסורתיות עתיקות כרעייה וליקוט כדי להגן על חיות הבר).¹⁶

אחת ההצדקות המוכרות לקולוניאליזם (וכן לפלפולים המשפטיים על אודות הגדה המערבית ורצועת עזה עד עצם היום הזה)¹⁷ היא הקטגוריה המשפטית של terra nullius – דהיינו אדמה ריקה שאינה שייכת לאף ישות פוליטית ולכן אפשר לכובשה ולספחה. אך הריקות היא כמובן בעיני המתבונן. הקטגוריה הזאת הופעלה לראשונה באוסטרליה בתחילת המאה התשע-עשרה, כפיתוח של החוק הבריטי שלפיו "כאשר אנגלים מתיישבים בארץ לא מיושבת או ברברית, הם נושאים עימם לא רק את החוק כי אם גם את הריבונות של ארצם".¹⁸ במילים אחרות, הארץ לא חייבת להיות באמת ריקה – די שתהיה "ברברית", דהיינו שיתקיימו בה חוקים השונים באופן מהותי מאלו של המתישבים האנגלים, כדי להצדיק לא רק את ההתיישבות בה אלא גם את החלת הריבונות המלאה עליה.¹⁹

כאמור, את הקטגוריות של ריקות וברבריות אפשר להחיל על שדות שונים. מבחינת ההיגיון הכלכלי הקפיטליסטי, עיבוד משותף של חלקות או היצמדות לשיטות חקלאיות מסורתיות הן פרקטיקות ברבריות, ולכן השטח הוא למעשה ריק. לדידם של מנהלי שמורת הטבע בהודו, הציד המסורתי של שבטים עתיקים הוא ברברי, והשטח שייך "באמת" רק לפילים ולאריות. מבחינת ההיגיון האידיאולוגי הישראלי, העובדה שירושלים מוזכרת בקוראן פחות פעמים מאשר בתנ"ך היא הצדקה לראות את שטחה כיהודי ואת הנוכחות הפלסטינית כ"לא אמיתית", וכן הלאה.

לסיכום, אני מבקש להרחיב את הגדרת הספָר לכל מקום שבו: (1) שוררים יחסים מרחביים אנטגוניסטיים; (2) קבוצה אחת חזקה מהשנייה מבחינת יכולת הארגון שלה ויכולתה להפעיל אלימות מסוגים שונים; (3) הטריטוריה נתפסת כריקה וכבלתי מוסדרת – או למצער, נוכחות הקבוצה השנייה בטריטוריה נתפסת כבעייתית, כ"לא אותנטית" או כ"בלתי יעילה"; (4) ה"ריקות" נתפסת כבעיה או כפוטנציאל להתרחבות.

להגדרה זו יש כמה יתרונות:

- הספָר מנותק מפעולת ה"חדירה". טריטוריה שסוחרים נודדים או מיסיונרים חודרים אליה לא הופכת בהכרח לספָר, אלא רק כשנוצרים יחסים אנטגוניסטיים בין האוכלוסיות. מאידך גיסא, גם טריטוריה שמתגוררות בה שתי אוכלוסיות מקומיות במשך זמן רב יכולה להפוך לספָר כאשר האחת דוחקת את רגלי השנייה בצורה מאורגנת.
- בהקשר זה, יש לזכור שעצם ההגדרות של "קבוצה", "טריטוריה", "חדירה" וכן הלאה מתעצבות בדיוק דרך פרקטיקות הספָר – הדחיקה וההסדרה המרחבית – ואילו הדיבור על טריטוריה, גבול ואוכלוסייה מובחנת המוגדרים אפריורית הוא שגוי ואנכרוניסטי.
- ספָר, בדרך כלל, אינו "נפתח" ו"נסגר" באבחה אחת (נניח מרגע "פריצת" הגבולות ועד להכרזה על ריבונות או על דה-קולוניזציה), אלא נוצר בתהליך שאמנם יש לו רגעי שיא ושקט יחסי אך הוא דינמי מיסודו. למעשה, טריטוריה נתונה מצויה פעמים רבות בתהליך מתמיד של גלי ספָריזציה, וגם תקופות השקט-לכאורה אינן אלא מצב של שיווי משקל דינמי. גלי הספָריזציה יכולים לנבוע מתהליכים מדינתיים-פוליטיים, כלכליים ו/או אידיאולוגיים.

ניסוח זה מאפשר כאמור להחיל את ההשוואה והמחקר לא רק על תופעות של כיבוש אלא גם על שינויים עירוניים ואחרים, ולשים בסוגריים שאלות של "ייצור" ראשוני של הספָר. כך, למשל, ביחס לוויכוח האם הציונות היתה מראשיתה תנועה קולוניאליסטית: ההרחבה המוצעת מאפשרת לשים בסוגריים שאלות של כוונה קולוניאלית; של קיומה או היעדרה של "מדינת-אם"; של שאלת הרציפות בנוכחות היהודית ו/או הפלסטינית לאורך השנים (השואלת למעשה "מי חדר למי", מי הפסיבי ומי האקטיבי – ועוד נראה בהמשך כיצד דווקא שאלה זו מציבה דיאלקטיקה מעניינת לציונות המודרנית) וכדומה, ולהתבונן בפרקטיקות עצמן. השאלה "מי היה שם קודם" – היהודים, הערבים, היבוסים או הצלבנים – מומרת בשאלה "מה קורה שם ברגע נתון".

הספָר הוא טריטוריה המצויה בתהליך של ניכוס ושל קידוד-מוציא. היות שישנן הרבה שפות קידוד המוציאות זו את זו, אותה הטריטוריה יכולה לעבור תהליכי ספָריזציה שוב ושוב. דוגמה פשוטה: קבוצה נוודית מבראת חלקת יער. היער, אף שהוא כמובן מלא וגדוש בצמחייה ובבעלי חיים, נתפס על ידי בני האדם כריק וכפוטנציאל להתפשטות. במקום מוקם יישוב אוהלים עונתי. ברבות הימים היער הסמוכה הולכת וגדלה, ופרנסיה מרחיבים את שטח השיפוט לאזור המסומן

על המפות כריק לחלוטין. מאותו רגע הטריטוריה נחשבת כריקה, ובד בבד תושביה נחשבים כפולשים. העירייה מפנה את התושבים החצי-נוודיים ודוחקת אותם לברא להם אזור אחר. בינתיים מוקמת שכונת עוני בלתי מוסדרת על הקרקעות שהתפנו. זו תפונה בתורה לטובת אזור תעשייה, שיפונה בתורו לטובת מתעשרים חדשים שירצו לגור בלופט אופנתי, שיפנו בתורם לטובת מגדלים וכן הלאה. לעתים יקרה אסון טבע שיטרוף את כל הקלפים, יתווה "אפשרויות פיתוח" חדשות וייצור הזדמנויות לפינוי ללא פיצוי (ראו להלן).²⁰ הספר לא באמת נסגר אף פעם, מפני שתמיד יש קבוצה חזקה ומגובשת יותר הרואה במקום קיים שטח ריק, פוטנציאל פיתוח והתרחבות וכן הלאה. ניל סמית מראה, למשל, כיצד מטפורת הספר מתקיימת ופועלת במרחבים אורבניים המתוארים כ"פראיים" וכאוטיים, ולכאורה רק ממתנינים לבעלי בתים "רציונליים" ומסדירים שיעניקו לאזורים הללו קידמה ויציבות.²¹

החשיבה המרקסיסטית, החל במרקס ואנגלס, עמדה על הקשר ההדוק בין ההתפשטות הקפיטליסטית להתפשטות האימפריאלית, והעמידה את השנייה על הבסיס הכלכלי של הראשונה. חנה ארנדט הצביעה על הדמיון המבני בין התופעות תוך התמקדות בהיגיון הפוליטי המשותף להן. לטענתה, "הרעיון הפוליטי המרכזי של האימפריאליזם הוא התפשטות בתור מטרה עליונה [...] ושורשי נעוצים בתחום הספקולציה העסקית, שמובנה בהקשר זה היה ההתרחבות המתמדת של הייצור התעשייתי."²² את ההתפשטות האימפריאליסטית ברמת המקרו הגלובלית אפשר לראות גם ברמת המיקרו היומיומית. הדמיון בתופעות לא נעצר בהתפשטות הקרקעית, אלא גם בעיוורון, בדחיקה ובנישול של אוכלוסיות מקומיות. כאמור, מאפיינים אינהרנטיים של הספר הם ראיית השטח כריק ויחסים אנטגוניסטיים בין האוכלוסיות. ה"פיתוח" וההתפשטות נתפסים כטובת הכלל, ואילו העוולות שהאוכלוסייה המודרת סובלת מהן לא מקבלות ביטוי בשיח השולט. בשפה של כלכלנים אפשר לומר ששטחי הספר נחשבים כטובין משותפים (common goods) או כטובין ציבוריים (public goods), אף שהם למעשה טובין של מועדון אחד (club goods) או טובין פרטיים (private goods). עוד אחזור לנקודה זו בהמשך הדברים.

כפי שטענתי בפתח המאמר, מרק טוויין טעה: הקרקע ממשיכה להיות מיוצרת כל העת. הספר אף פעם לא באמת נסגר. ארנדט מצטטת את ססיל רודס: "התפשטות היא הכל... הכוכבים הללו... עולמות עצומים שלעולם לא נגיע עדיהם. אילו רק יכולתי הייתי מספח את הפלנטות."²³ מה שרודס לא מבין הוא שאין צורך לספח את הפלנטות כדי להמשיך להתפשט. שאמנם כדור הארץ עגול ומוגבל, אבל תמיד אפשר לייצר בו עוד ועוד קרקעות. בבנייה לתוך הים, בחפירה לתוך האדמה, בבנייה לגובה, במתן אחוזי בנייה, במלחמה, בשיקום שכונות, בפינוי (עם או בלי פיצוי), ב"פיתוח" גדל"ן, ב"חיוק" אזורים חלשים, בניצול אסונות טבע ועוד. אני משתמש בכוונה במילה "ייצור". חלקת קרקע, לכשעצמה, אינה אומרת דבר מחוץ להקשרה הכולל: את מי היא משמשת, מהו שוויה הכלכלי, מהו תפקידה החברתי ועוד. לכן, בייצור קרקע אני מתכוון לקרקע ששימשה לייצור X ועברה הסבה לשימוש Y, באופן שהופך אותה לכלי ייצור ערך (כלכלי, לאומי, ביטחוני, אידיאולוגי וכן הלאה). בספרו על מיפוי הספר האוסטרלי כותב סיימון ריאן כי "[הספר] עוסק באידיאולוגיות העומדות בבסיס עצם האפשרות לתפוס קרקע

כרכוש [...] מרגע שמישהו מתחיל לתאר חלקת קרקע או לדבר על מרחב הריהו מעורב בפעילות תרבותית ולשונית שלא יכולה להתייחס ישירות למציאות חיצונית בלתי מתווכת.²⁴ במילים אחרות, העובדה שיש "שם בחוץ" חלקת אדמה גדולה המכונה אוסטרליה אינה אומרת דבר: לא למי היא שייכת, לא מה אפשר להפיק ממנה וכן הלאה. רק הפעילות הלשונית והמוסדית היא שמייצרת את האדמה דה-פקטו.

חשוב לציין שבהשוואה בין הדינמיקה הקפיטליסטית לפרקטיקות הספך אני לא מבקש להעמיד את תופעת הספך על בסיס כלכלי גרידא (או ההפך, את הכלכלה הקפיטליסטית על בסיס קולוניאלי כלשהו). המטרה היא להראות את הדמיון המבני המשותף, ולהראות כיצד פרקטיקות ספך, שברוב המוחלט של המקרים דנים בהן רק בהקשרים מדיניים-פוליטיים, מופעלות גם בנסיבות כלכליות (או אידיאולוגיות, כפי שיפורט בהמשך) שלכאורה אין להן דבר במשותף עם קולוניאליזם וכיבוש אלים של קרקעות. מכל מקום, וכפי שעוד יובהר בהמשך הדברים, הספך הכלכלי מתביית לא פעם ביתר עוצמה על מקומות בעלי עבר קולוניאלי, מה שמחדד את הטענה הפוסט-קולוניאלית שבמקרים רבים שיח ה"פיתוח" אינו אלא המשך השליטה באמצעים אחרים.

2. הספך והליברליזם

שאלת הקשר בין הספך לליברליזם מעניינת משני היבטים. האחד היסטורי: כיצד מתיישבות יחד שתי תופעות הנראות במבט ראשון סותרות – מצד אחד צמיחת הסובייקט בעל הזכויות, דימויי החופש והשוויון וכן הלאה, ומצד שני התפשטות מרחבית דורסנית, שאין ולא כלום בינה ובין "חירות", "שוק חופשי" או "זכות הקניין". ההיבט השני, הקשור קשר הדוק לראשון, הוא השימוש בדימויים ובדוגמאות מהספך כחלק מהכתיבה הליברלית. הטענה שאבקש לבסס להלן היא שמושג הספך נחוץ לחשיבה הליברלית כדי ליישב בין הנחות סותרות, ובראשן הפער בין הידיעה שכדור הארץ עגול ומוגבל מטבעו ובין הזכות לקניין פרטי. מובן שהקולוניאליזם לא צמח רק במסגרת משטרים ליברליים, אך דומה שהשאלה כאן מעניינת יותר בשל הסתירה-לכאורה, שאינה באה לידי ביטוי בקולוניאליזם של משטר "ישן", מלוכני או דיקטטורי. השוואה מפורטת בין כל מקורות הכתיבה על הספך בחשיבה הליברלית תחרוג ממסגרת זו. המטרה לא תהיה לסקור את כל הכתיבה הליברלית על הספך, אלא להביא דוגמאות מתקופות שונות לרפלקסיה על הספך הקונקרטי (בעיקר באמצעות ג'ון לוק), לדימויים של ספך ששימשו להסבר או להנמקה של תהליכים ליברליים (באמצעות מייקל וולצר), ולדמיון המבני של תופעת הספך למחשבה הליברלית-קפיטליסטית בכללה (מילטון פרידמן הוא דוגמה מובהקת לכך, הן בכתיבתו שלו והן בפרשנות של נעמי קליין לשימוש המעשי בתורתו ב"דוקטרינת ההלם").

ג'ון לוק מתחבט בניסיון להסביר את היווצרות הקניין הפרטי. הלוא ברור, הוא אומר, שאת הארץ נתן האל לבני האדם כולם, ולפיכך כיצד ייתכן שחלק ממנה או מתוצריה הפך לקניינו של פרט? הפתרון המוכר של לוק מתחלק לשניים: הסבר תיאולוגי (הארץ ניתנה לבני האדם כדי

לעבדה, לעובדה ולשומרה, ואלו ייתכנו רק כשאדם מגדר לו חלקה משלו מתוך נחלת הכלל); והסבר תועלתני (גידור הקרקע וניצולה מגבירים את פוריותה עשרת מונים, ולכן גם לאחר הגידור כלל בני האדם רק מרוויחים).²⁵ לוק מתעלם ממוגבלותם של המשאבים על פני כדור הארץ וכותב:

ועל-ידי שהשביח אדם חלקת-אדמה כל-שהיא והפך אותה לקניינו, לא הזיק לשום אדם אחר, כי עדיין נשארה כמות מספקת של אדמה טובה, יותר מכפי הדרוש לאלה שעדיין לא קנו להם נחלות. אם כן, למעשה לא פחתה כמות האדמה בשביל אחרים על שום שגדר חלקה לעצמו [...] כשאדם שותה מים מתוך נהר, ואף אם ירבה לשתות, הרי שום אדם אחר לא יראה עצמו כמפסיד על-ידי שתייתו [...] וכדין המים, כן בדיוק דינה של האדמה, כשמצויה היא בכמות מספקת.²⁶

אך מה קורה כאשר אין די אדמה לאדם מסוים? ובכן, "ילך נא אותו איש להתיישב באחד המקומות הפנויים שביבשת אמריקה."²⁷ אמריקה היא הראשית המדומיינת של לוק: "בזמנים הראשונים היה אפוא העולם כולו בגדר אמריקה," הוא כותב.²⁸

התיאוריה הכלכלית מפרידה בין ארבעה סוגי טובין, בהתאם לשאלה אם הם "תחרותיים" (rivalrous) ו"מוציאים" (excludable).²⁹

מוציא (Excludable)	לא-מוציא (Non-excludable)	
טובין פרטיים (מזון, ביגוד, מכוניות)	טובין משותפים (מים, כבישים)	תחרותי
טובין של מועדון אחד (טלוויזיה בכבלים, מועדוני גולף)	טובין ציבוריים (אוויר, שידורי רדיו)	לא-תחרותי

לוק חייב להניח שהאדמה איננה מוגבלת, לפחות כמו המים בנהר או הפירות שעל העצים – מה שנהוג לכנות בשפה תלמודית "זה נהנה וזה לא חסר". הוא מתייחס לקרקע כאל טובין משותפים: אותו דונם שנתפס בידי פלוני אחר כבר לא יכול לתפוס, אך התפיסה עדיין לא משפיעה על המלאי כולו, ובעיקר אינה משאירה ולו אדם אחד שאין לו – או למצער, שאין לו ההזדמנות – להשיג את מה שדרוש לו ולהתחרות בצורה הוגנת בשוק החופשי מיסודו. כפי שצינתי לעיל, ראיית השטח כריק והתעלמות מהאוכלוסייה היושבת בו הם אינהרנטיים לספר. לוק מדמיין קרקע בלתי מוגבלת, המהווה טובין משותפים, ופרטים יכולים לגדר לעצמם חלקות פרטיות ממנה. בפעמים אחרות (בעיקר בהקשרים קולוניאליסטיים, אך גם במרחבים אורבניים עכשוויים), הדבר נעשה לא על ידי הפרט אלא בשם הציבור, כאשר תפיסת שטח נחשבת כהפיכתו מאדמה מבוזבזת (wasteland) ל-טובין ציבוריים, בשעה שלמעשה הוא הופך מ-טובין ציבוריים קיים ל-טובין של מועדון אחד: הלאום, הגזע או המעמד "הנכונים".

הפער בין הגבלה וגידור לבין חופש ושוויון הוא אחת התמות המרכזיות של הליברליזם, לא רק בגידור הפיזי של חלקות אדמה. כך פותח מייקל וולצר מאמר הנקרא "ליברליזם ואמנות ההפרדה", בדימוי הנראה כלקוח היישר מהספר הקונקרטי.³⁰

אני מציע לחשוב על הליברליזם כדרך לשרטט את המפה של העולם החברתי והפוליטי. המפה הישנה, הפרה-ליברלית, הציגה שטחים נרחבים, בלתי מובחנים ברובם, עם נהרות והרים, ערים ועיירות, אך ללא גבולות [...] החברה נתפסה כיחידה שלמה ואורגנית. [...] כנגד עולם זה הפעילו תיאורטיקנים ליברלים אמנות של הפרדה. הם שרטטו קווים, תחמו אזורים שונים [...] ליברליזם הוא עולם של חומות, שכל אחת מהן מייצרת חירות חדשה...³¹

אמנות ההפרדה אינה מייצרת רק חירות, אלא גם שוויון.³²

הפסקה מתארת את הספר באופן מטפורי: גם כאן אחדות=ריק, פרצלציה=עיבוד, גידור=חופש. השאלה שלא נשאלת היא כמובן "של מי?" – מיהי האוכלוסייה הנספרת בספר? מי הם ה-club או ה-privates המדמיינים את עצמם, באופן מודע או לא, כ-public? איזה כוח ואלים מאורגנת הם מפעילים כדי לייצר את המרחב הפתוח, הן אקטואלית והן מטפורית?

קיומו או ייצורו של הספר, הדהירה לעבר השקיעה, אל האופק הבלתי נגמר, הם המאפשרים ליישב קניין פרטי, גידור, עיבוד ושינוי של פני הקרקע יחד עם שוויון הזדמנויות. זהו גידור הנתפס רק במובנו החיובי כהשבחה, ללא המובן השלילי של ההדרה הכרוכה בו באופן אינהרנטי. הספר דרוש לליברליזם לשם הנחת השוויון, או למצער שוויון ההזדמנויות; לשם הנחת הקידמה וקיומו של אופק ההולך ומתקדם כל העת, שלא באמת אפשר להגיע אל קצהו; ולשם הנחת תהליך העיצוב והעיבוד של הטבע שהאדם עומד במרכזו, אדם שאינו מוצר אלא יוצר: של טובין, של מקומות ושל היסטוריה.

אפשר לחשוב על הספר, ועל תפקידו האינהרנטיים בחשיבה הליברלית, כחלק מהקושי להגיע אל "מעבר לאופק המחשבה הליברלי". לליברליזם יש אופק בלתי נגמר כי לא רק שתמיד אפשר להמשיך לרכוב אל עבר השקיעה, אלא אפשר גם לעשות פרצלציה, דה-פרצלציה ורה-פרצלציה של חלקות אדמה, של משאבי ייצור או של תחומי מחשבה. ההפרדות והתיחומים מאפשרים שוויון וחופש, טוען וולצר וטוענים הליברלים בכלל, מפני שהם מניחים אפריורית כי ההזדמנויות החברתיות ו/או הכלכליות הן בלתי מוגבלות. ההפרדה של המשפחה מהשלטון מאפשרת למוכשרים להצליח, ולא דווקא לממשיכים הביולוגיים, כותב וולצר בדוגמה קלאסית להפרדות הליברליות. אך דוגמה זו מניחה שלכולם יש הזדמנות זהה באופן בסיסי, וגם אם לא – צריך רק "להסיר חסמים" (כלומר, דווקא להציב חסמים וגבולות נוספים) כדי שהמרחב יהיה חלק לחלוטין ומופרד לחלוטין בו זמנית. כל תורת הֶלְסֶה-פֶּר, המשלבת כלכלה וחשיבה פוליטית-ליברלית, כרוכה בדיסוננס פנימי אינהרנטי בין חופש ופתיחות לחלוקות וחסימות.

הסתירה מצויה בלב התיאוריה הכלכלית הליברלית עצמה. אחת ההגדרות הקלאסיות לכלכלה

היא "מדע הלומד את ההתנהגות האנושית כקשר בין מטרות לבין משאבים מוגבלים אשר להם שימושים אלטרנטיביים. [...] כל עוד השגת מטרה כלשהי תלויה במחסור במשאבים, היא מעסיקה את דעתו של הכלכלן."³³ רק מרגע שמוצר מסוים הופך לתחרותי ומוציא, דהיינו שמוגבלותו מגולמת בו באופן אינהרנטי, רק אז הוא מתחיל להיות מושא כלכלי. ואכן, ההגדרה הבסיסית של רכוש היא "הזכות להוציא".³⁴ דבר-מה הוא שלי רק אם יש לי הזכות להדיר ממנו אחרים. הדימוי של הספר במחשבה הליברלית הוא כר לפנטזיה של ייצור בלתי פוסק (כדי שיהיה שוויון) אך לא אינסופי (מפני שאז לא תהיה כלכלה). הדבר דומה לפער בין העובדה שאי אפשר להדפיס כסף להנחה הבסיסית שהכול יכולים להשיגו.

הספר מתגלה כך לא רק כדבר-מה קונקרטי אלא גם כליבת הדימוי העצמי והסתירה הליברלית. בני התרבות האירופים שונים מהילידים שבספר מפני שהם מעבדים את הקרקע. עליהם לעבוד ולהשביח אותה כחלק מציווי תיאולוגי, שאתייחס אליו להלן, ובכך הם שונים מילידים עצלים ומנוונים שרק מלקטים את הדרוש להם. הסתירה האינהרנטית נחשפת כאן שוב: אסור שיהיו משאבים בלתי מוגבלים (מתכון לעצלות ולאי-יעילות כלכלית, שמשמעויותיהן חורגות מהכלכלה במובנה הצר). אך בו בזמן הם חייבים להיות בלתי מוגבלים כדי ש"תמיד תהיה אמריקה".

ואכן, כפי שהראיתי בחלק הראשון, הספר מיוצר כל הזמן. הקרקע בלתי מוגבלת וההזדמנויות אינסופיות, אך בהסתייגות אחת חשובה – השואלת "בעבור מי". הספר, כמציאות קונקרטית וכדימוי, מצביע על העיוורון המובנה של הליברליזם. תמיד ישנה אוכלוסייה קונקרטית שנחקת הצידה: שמגורשת מהקרקע לשם "פיתוח לטובת הכלל", שנפלטת משוק העבודה לטובת "צמיחה", שמודרת ממוסדות השלטון בשל צבעה, מוצאה, מגדרה, מעמדה וכן הלאה. אם כן, הספר הוא הדימוי של כל המשאבים המוגבלים במהותם אך הבלתי מוגבלים למי שיש להם האפשרות. זו הבעיה האינהרנטית של שיח הזכויות הליברלי: ההנחה שיש מספיק לכולם, ושרק צריך להצהיר על "הזכות ל-" ולהסיר את החסמים כדי שהחלוקה תהיה שווה, תוך התעלמות ממנגנוני הכוח וההדרה הקונקרטיים.³⁵ מילטון פרידמן עוסק בהרחבה בנושא השוויון ומגבלותיו בפרק "שווים נבראנו" בספרו החופש לבחור. כבר בכותרות מתגלה התמה כולה: השוויון טמון רק בתנאי הפתיחה – ורק ביחס לאלוהים, דהיינו לבריאה הראשיתית ולא לתנאי ההתחלה הקונקרטיים של אנשים שונים, בני גזעים שונים, בני מינים שונים וכן הלאה – ומשם והלאה מדובר אך ורק בחופש לבחור. פרידמן מנתק לחלוטין בין שוויון בהזדמנויות לשוויון בתוצאה. כל אדם יכול לבחור אם להשביח את חלקתו הפרטית ולהרוויח ממנה או לא. לכאורה האפשרויות פתוחות בפני כולם ורק צריך לבחור; במציאות הדברים שונים, מפני שהספר תמיד מערב גם הדרה מאורגנת ואליםות.³⁶

3. ספר ואלימות

האלימות אינה מוגבלת רק לספר הפוליטי, כפי שהוא בא לידי ביטוי קיצוני בקולוניאליזם או בהתפשטות של מדינות אל מעבר לגבולותיהן המוכרים. הספר מכיל אלימות אינהרנטית

גם כשמדובר ברכוש ובספך כלכלי. חשוב להדגיש שוב ושוב את החשיבות של הכוח המוסדי המארגן (המדינתי, לרוב), המאפשר את אותן "הפרדות תוך כדי שוויון" שולצר מדבר עליהן. במילים אחרות, בלי האלימות המאורגנת והפרדות והשוויון לא היו מחזיקים מעמד. האלימות נמצאת תמיד בבסיס הספך המדיני והכלכלי, והיא ממלאת תפקיד מפתח הן בייצורו הראשוני והן בשימורו לאורך זמן. כאן ובהמשך בחרתי בעיקר בדוגמאות ממקרים של ספך כלכלי, וכן מהספך האמריקני.

ניקולס בלומלי מתמקד בשלושה מושגים: הספך, סקר האדמות ורשת הקואורדינטות המופשטת (grid) – במסלול הנע מהספך הפוליטי-מדיני אל הרכוש הפרטי.³⁷ המסלול עובר דרך שפות של הסדרה וקידוד, המוציאות קרקעות משימוש משותף (שגם הן, כזכור, כבר הופקעו מבעלי חיים, ממי שאינם תושבי האזור וכו') לידיים פרטיות. המעבר מהספך לסקר ולסריג משולב בפעולה כפולה של אלימות פיזית יחד עם צמצום השפה, כך שתכיל ותזהה רק שוכן לגיטימי אחד על הקרקע. בלומלי כותב על מה שהוא מגדיר כקשר הדוק בין אלימות לרעיון ולפרקטיקה של קרקע כרכוש פרטי. אוסף הזכויות בקרקע אינו כולל רק את הזכות להשתמש בה, לעבדה ולהרוויח ממנה אלא גם את הזכות להדיר אחרים מן הכניסה לשטח ומן השימוש בו, ואף את הזכות להוציא בכוח אנשים שכבר מצויים בתוכו. יש לזכור גם שההתערבות היחידה שמילטון פרידמן מתיר למדינה היא "אכיפת חוזים", דהיינו שימוש בכוח המוסדי ובאלימות מאורגנת כדי לשמר משטר של רכוש פרטי.

רכוש בכלל, וקרקע בפרט, אינם דבר-מה סטטי או ישות נתונה מראש, אלא הם תלויים בפעולה אקטיבית מתמדת של הפגנת ה"פרטיות" והגנה עליה. אם מדובר בגדרות, בחקיקה ובאכיפה, במיפוי או בשיח כלכלי דומיננטי, הקרקע הפרטית מחייבת פרפורמטיביות מתמדת. אך בעוד שאחדים מזהים את הפרפורמטיביות בעיקר עם שיח רציונלי, המבוסס על שכנוע ותקשורת,³⁸ בלומלי מדגיש בצדק רב את האלימות המצויה בתהליכי ההפרטה הראשונית ושימורה המתמיד. כך, תופעת הגידור באנגליה של המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה הוגדרה מפורשות כ-"agrarian warfare",³⁹ כאשר תהליכי הסקירה, המיפוי והגידור הפיזיים לוו באלימות מתמדת משני הצדדים: מחד גיסא התנגדות של המודרים מהקרקע, שהתבטאה בהרס הגדרות ובהתקפות פיזיות על המודרים ועל נציגי השלטון מחד גיסא; ומאידך גיסא הפללה של "הסגת גבול" שלוותה בעונשים רבים של כליאה ומוות (וכמובן האלימות הטמונה בשלילת אמצעי ייצור ומחיה מרוב התושבים). מובן שרק אלימותם של הראשונים הוגדרה כאלימות, בעוד שזו של המדינה הוגדרה כ"שמירת החוק והסדר", ולכן צודק בלומלי כאשר הוא מאפיין את הספך כמקום שבו האלימות אינה נחשבת לאלימות מפני שהיא חלק מההתקדמות של המדינה, או לחלופין כחלק מהסדר הכלכלי.⁴⁰

הבעלות הפרטית על קרקע הפכה לעניין של "עובדות" הניתנות למיפוי, מדידה ותיעוד. השיח הרציונלי והטבעי שנלווה לגידור דחק על כן מחוץ לגדר לא רק את בני האדם (או החיות) שנפגעו אלא גם את זכות הטיעון שלהם. שימוש משותף בקרקע, שנחשב לרציונלי עד המאה השבע-

עשרה, נעלם והוגדר כ"מיושן", בלתי הגיוני ובוודאי נחות בהשוואה לבעלות פרטית, שרק היא בעלות "אמיתית". הניכוס מלווה תמיד בהדרה ובהרחקה – הן פיזית, מהאדמות ומאמצעי הייצור, והן סימבולית, מעמדת טיעון בשיח. השיח המלווה את הגידור, הניכוס והדחיקה הפיזית מן הספר הופכים את הקרקע למושג מופשט, הנמדד בין נקודות ציון ערטילאיות. בכך הם מביאים לריקון מושגי של הטריטוריה,⁴¹ והיא מקבלת מעתה את מובנה רק באמצעות הלוגיקה של הרכוש הפרטי (או הלאומי, כמובן, במצבים שבהם העימות הלאומי הוא הדומיננטי).⁴²

אם הגיון הטריטוריה נגזר רק מהלוגיקה המגדרת והמגדירה, אפשר להבין מדוע המיישבים תופסים את המיושבים (colonized) בספר הקולוניאלי או כחלק מהטבע ומטרדותיו או כסתם "לא רלבנטיים". הספר הוא המקום שבו "לא סופרים" אנשים, הן במובן העממי של הביטוי והן במובן העמוק של מחיקתם ממערכי הניהול והדאגה.⁴³ מבחינת המתיישבים, המיושבים חיים, כפי שהגדיר זאת אלתוסר, ב"חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות",⁴⁴ מפני שאינם נענים ללוגיקה השלטת, ולכן מבחינתה אינם נותנים משמעות למרחב ולזמן. הם חלק מהטבע, והם "מבזבזים" קרקע משום שאינם מעבדים אותה בצורה יעילה או רציונלית או מפני שאינם משתייכים לקבוצת האוכלוסייה שרק לה יש היסטוריה, מקומות או זכויות בחלקת ארץ נתונה. גרמי בנתהם תיאר כך את מרחבי צפון אמריקה (שדומה שהם המקור הגנרי למחשבה על הספר בהגות הליברלית):

המרחבים העצומים של פנים היבשת נראים כאילו אין בהם אלא בדידות מאיימת; יערות בלתי חדירים או מישורים עקרים, מים עומדים ואדים מזוהמים; כזאת היא הארץ לעצמה כשעוזבים אותה לנפשה. השבטים הפראיים, המשוטטים במדבריות אלו ללא הרגלים קבועים, עסוקים תמיד ברדיפה ובצייד ומונעים זה כנגד זה על ידי סכסוכים שאינם ניתנים לפיוס, נפגשים רק כדי להילחם [...] אך בגבולות אותם אזורים של בדידות מאיימת, אילו מראות שונים נגלים! דומה שאנו יכולים לתפוס באותו מבט את שתי הממלכות, של הטוב ושל הרשע. היערות הופכים לשדות מעובדים, הביצות מיובשות, ופני השטח מכוסים בשדות מרעה, בחיות מבויתות, ובתושבים שמחים ומחייכים.⁴⁵

על-פי ג'ון אוסטין, תיאורטיקן החוק בן המאה התשע-עשרה, ה"פראים" אינם מסוגלים להבין ולהפנים חוקים, זכויות וחובות, כמו למשל את קיומו של רכוש פרטי, ולכן הם פְּרָה-פוליטיים ונבדלים באופן מהותי מהמערב.⁴⁶ אך לא מדובר רק ברכוש פרטי – "חוסר היכולת להבין" רכוש פרטי הופכת עילה לגזילת הקרקע כולה בידי השלטונות הקולוניאליים. כך אפשרה פרשנות בריטית "מוסמכת" למושגי הזמניות של בני שבט הקיקוי בקניה לטעון שמבחינתם אין משמעות לקביעות ולבעלות קבועה. בפסק דין שנתן בית משפט בריטי מקומי בשנת 1919 טען השופט כי "התיאוריה של בעלות פרטית על קרקע זרה לחלוטין למוחו של האפריקני [...] אדם אינו יכול להיות בעלים של אקר אדמה יותר משהוא יכול להיות הבעלים של כך וכך גלונים

של מים [הזורמים בנהר].⁴⁷ לכן אין בעיה להפקיע קרקעות, שממילא אינן באמת שייכות לאיש. מלבד זאת, האפריקנים אינם יכולים להשיג בשכלם את משמעות ההפקעה והם תופסים אותה כ"הלוואה" לממשלה – ומכאן ששום זכות אינה מחוללת.

כפי שאני חוזר ומדגיש, הספר ממשיך להתקיים גם בימים אלה. בספרה דוקטרינת ההלם מראה נעמי קליין "איך מייצרים ספר" (בלי להשתמש במושג זה) בארבעת העשורים האחרונים, בזיקה ישירה לתורתו של מילטון פרידמן. קליין מביאה דוגמאות רבות לאופן שו אפשר לייצר קרקעות גם במקומות צפופים וכבר-תפוסים, תוך ניצול (או ייצור) מצבים של אסון. "הקפיטליזם של האסון", כפי שהיא מכנה אותו, מבוסס בדיוק על הגיון הספר, כפי שתואר לעיל, המשלב השתלטות על קרקע וייצורה מחדש כבעלת ערך (כלכלי, פוליטי או אידיאולוגי) יחד עם דחיקה שיחנית ופיזית ומצב של דיפרנד שבו "לא סופרים" את מי שקיים במרחב באותו זמן.

קליין מביאה דוגמאות רבות, החל בהוריקן בניו אורלינס ב-2005 – שם "הצליחה" הסופה למחוק את הדיור הציבורי שעמד על קרקע יקרה בסמוך למרכז התיירות של העיר ו"לפתוח הזדמנויות" חדשות לפיתוח (שמשמעו הקמת בנייני מגורים יוקרתיים בבעלות פרטית) – עבור בהפיכה בצ'ילה ב-1973 או המלחמה בעיראק וכלה בצונאמי ההרסני שהיכה ב-2004 בדרום מזרח אסיה. בסרי לנקה, למשל, במקום לשקם את כפרי הדייגים שהתקיימו שם לאורך כל השנים, נוצלו הבהלה וההלם של הצונאמי לחבירה של השלטון המקומי עם משקיעים זרים, והללו מיהרו לבנות שם אתרי נופש גדולים. "בתפנית אכזרית של הגורל העניק הטבע לסרי לנקה הזדמנות יחידה במינה, והטרגדיה הגדולה הזו תצמיח לנו יעד תיירותי ברמה בינלאומית," הכריזה ממשלת סרי לנקה.⁴⁸ השפה המשותפת בכל המקומות הללו דיברה על "התחלות חדשות" ועל "דפים חלקים".⁴⁹ לא נזכרת כלל העובדה ש"אנשים שניצלו מאסון רוצים לרוב בהיפוכו הגמור של לוח חלק; הם מבקשים להציל את מה שאפשר להציל, ולנסות לתקן את מה שטרם נהרס כליל; הם רוצים לאשש את הקשר שלהם אל המקומות שעיצבו אותם."⁵⁰ הקשר של האדם אל המקום אינו קיים בשפה הקפיטליסטית ולכן לא יכול לבוא לידי ביטוי רציונלי בשיח זה. אמנם הפער השיחני התקיים עוד קודם, אבל האסון יוצר את הכוח המוחלט של שיח אחד על משנהו. כאמור, כדי שיתקיים ספר נדרש, מלבד הדיפרנד ותפיסת הטריטוריה כריקה, גם יחס אנטגוניסטי בין הקבוצות ועליונות טכנולוגית-ארגונית של קבוצה אחת על השנייה; אלו המאפיינים שמצטרפים לסיטואציה בזמן האסון.

בסרי לנקה, לדוגמה, לא רק ש"הצונאמי, שניקה את קו החוף כמו דחפור ענקי, העניק ליוזמים הזדמנות שלא חלמו עליה",⁵¹ אלא שכאשר משפחות הדייגים החלו לחזור למקומות שבהם עמדו פעם בתיהם, קיבלה אותם המשטרה והבהירה שישנם כללים חדשים, ולפיהם אסור לבנות בתים במרחק של לפחות 200 מטר מהחוף. הטענה הרשמית היתה שהדבר נועד לשמור על ביטחון התושבים, אבל אתרי נופש לתיירים קיבלו פטור מלא מכללי אזור החיץ. כך, בעוד שמאות משפחות דייגים הועברו למקומות יישוב חדשים המרוחקים כמה קילומטרים מהאוקיינוס תוך ניתוק ממקור פרנסתם היחיד, לאורך החוף נבנו מלונות חמישה כוכבים, מזח למטוסים ימיים

ומנחת מסוקים.⁵² "שני הקטבים הכלכליים של הגלובליזציה, שחיו כביכול לא בארצות שונות אלא במאות שונות," כותבת קליין תוך הבהרת הדיפרנד העמוק, "מצאו עצמם לפתע בעימות ישיר על אותן פיסות חוף [...] בארצות שבהן הכה הצונאמי מהדהד אפוא המושג טְרָה נוליוס.⁵³ הארץ נעשית "ריקה" באופן משולב: הן על ידי האסון ש"מנקה" את השטח באופן פיזי והן באמצעות הקידוד המחודש, המגדיר את השטח כריק או כפוטנציאל לפיתוח.

הדחיקה השיחנית והדיפרנד הם תנאי מקדים להצלחת ההפיכה של מרחב הנתון בשיווי משקל יחסי לספר. קליין מציינת שלא היה אפשר ליישם את דוקטרינת ההלם במשטרים דמוקרטיים (ושגם כאשר הופעלה במשטרים כאלו היא הועברה בדרך לא דמוקרטית), מפני שבמדינות דמוקרטיות "נתקלים נביאי השוק החופשי בלחץ ציבורי, והם נאלצים, ללא יוצא מן הכלל, למתן את התוכניות הרדיקליות שלהם ולהכניס בהן תיקונים, לוותר על המרה כוללת של השיטה ולהתפשר על שינוי הדרגתי." כדי ליישם את המודל הכלכלי של פרידמן במלואו "נחוצים תנאים של רודנות".⁵⁴ הסיבה פשוטה: בספר אין שפה משותפת, אין הידברות; יש רק פעולה "חופשית" של הצד הדומיננטי ("שוק חופשי", "התפשטות חופשית", "לְסָה פֶּר", שהוא למעשה שם קוד לכלכלה ניאאו-ליברלית שחופש אינו בהכרח מאפיין משמעותי שלה), פעולה שמגובה כתמיד בהרבה רגולציה ואליםמות. ההלם נועד לייצר את הספר, את המרחב הגיאוגרפי שבו אפשר לחולל שינויים כבירים בפרק זמן קצר ללא הידברות, תוך דחיקה, נישול והפרדה. האסון מנוצל (או מיוצר) כדי להכריז על מצב חירום שבו אפשר להעביר החלטות ולבצען בלי להידבר עליהן ובלי למתנן. כאן, הדיפרנד אמנם קיים מראש (בין שתי שפות כלכליות, במקרה דנן: הקפיטליזם של אסכולת שיקגו מול גישות "חברתיות" יותר), אך הכוח להעביר את ההחלטות בלי להקשיב ולהתדיין נוצר על ידי האסון.

4. הזמן של הספר: הספר כמושג תיאולוגי מחולן

נקודה אחרונה נוגעת לזמן. הספר הוא לא רק טריטוריה אלא טריטוריה המשולבת בפעולה. מבחינת המיישבים (colonizers) כשם גנרי, שכן כאמור לא מדובר רק במצב הקולוניאלי, הספר מכיל פילוסופיה של פעולה ושל תנועה בתנועה מתמדת. ידועה התזה של טרנר על תפקיד הספר בעיצוב הפרט והחברה האמריקניים,⁵⁵ וידוע גם הניסיון לעצב "יהודי חדש" באמצעות ניכוס הספר בפלשתינה.⁵⁶ באמצעות הספר פועלים על העולם ונכנסים או "שבים" להיסטוריה, לכן במידה מסוימת "סגירת הספר" המוחלטת תהא גם "קץ ההיסטוריה" (ראו להלן). למיישבים יש דימוי עצמי של פעילות ושל תנועה שקשה להיגמל ממנו. ישראל הראל דימה את הצינונות לתנועה של רוכבי אופניים: אם מפסיקים לנוע, נופלים.⁵⁷ גם ארנדט, בכתבתה על האימפריאליזם, מדגישה את עניין ה"תנועה בתנועה מתמדת" ו"התפשטות לשם התפשטות".⁵⁸

הספר הוא כאמור טריטוריה המשולבת בפעולה ובתנועה מתמדת, ולכן הוא מכיל גם תפיסות טמפורליות. הספר – כאופק וכתנועה מתמדת ובלתי פוסקת – מייצג גם את הזמן האינסופי. הזמן נתפס תמיד כמנוגד למרחב מפני שהוא פתוח ואינסופי. בכך הוא גם מאפשר הבטחה

תיאולוגית של צדק ושל שוויון לאורך זמן. הדתות (לפחות השלוש המונותאיסטיות) מבוססות על הנחת זמן שיש לו קץ, המסומן כגאולה מסוג זה או אחר, אך שסופו אינו ידוע או מסומן מראש. רק עם קץ הזמן יושג האיזון המושלם בין מצוות והטבות לעבירות ועונשים. הזמן הדתי מורכב מהרבה מאוד טובין פרטיים, ורק בסופו יתברר שהיה בסך הכול טוב משותף, כיחידה שלמה הנתפסת ככזו, זמן שבו המאָננים הפרטיים מתאזנים באופן צודק ומושלם. לפיכך, כמעין תמונת ראי לאופן שבו הזמן, הבלתי מוגבל מיסודו, מדומיין כבעל תאריך תפוגה קונקרטי שבו ייסגרו מעגלי הצדק ויגיע קץ ההיסטוריה – לוק מדמיין את המרחב הקונקרטי והמוגבל של פני כדור הארץ כבלתי מוגבל לשם הנחות הצדק והשוויון, כפי שפורטו לעיל (כלומר, שתמיד תהיה מספיק "אמריקה" בשביל כולם, ולכן אין בעיה לגדור רכוש פרטי מתוך נחלת הכלל).

הספר, היות שהוא משולב בתנועה ומפני שהוא מדומיין כאינסופי, מזמן את המרחב ומרחב את הזמן, ובכך מכניס למרחב הסטטי-לכאורה את מושגי הצדק התיאולוגיים, כשהם מחולנים למושגים של קידמה – כמייצגת את הזמן של האוכלוסייה "הנכונה" – ושל קדימה, כתנועתה של אוכלוסייה זו בזמן ובמרחב. כך מתאפשר השילוב בין האלמנטים הסותרים לכאורה: קפיטליזם וליברליזם יחד עם שוויון; תיחום יחד עם פתיחה; ייצור יחד עם ניקוי וסילוק של תוצרים. גם תנועה רגילה היא שילוב של זמן ומרחב, אבל הספר כרוך בתפיסת זמן נצחי, ובכך הוא מייצג דימוי של גאולה ושל קץ הימים. השוויון יגיע, אך הוא ייקח זמן ומרחב. המרחב הוא התוספת החילונית, הארצית במובן המילולי, לתפיסות הזמן הלא-ממורחבות של התיאולוגיה הקלאסית. הספר האינסופי דרוש לתפיסת הצדק הליברלי: כל אחד יקבל את חלקו, אך לא כאן; לא עכשיו.

בכך מתחבר הממד התיאולוגי של סיפור ההתחלה ("בראשית הכול היה אמריקה") ושל ציווי העיבוד, השיום, הניכוס וההשבחה לדימוי התיאולוגי של הנצח. "המדבך האמריקאי הגדול", כותב וו. ג'י. טי. מיטשל על נוף ילדותו, "היה אידיאה פיקס שנכפתה למשך כמה וכמה דורות על הממשות של המישורים הפוריים של המערב, כאילו שהאמריקאים היו זקוקים למדבר כדי לנדוד בו, לייסורי גלות שיטהרו אותם בדרך לארץ כנען המובטחת של קליפורניה."⁵⁹ בהמשך הוא מתאר כיצד נתפסו האינדיאנים כנענים, או לחלופין כחלק מ"עשרת השבטים" האבודים. בהקשר זה אפשר לחשוב גם על המסע המורמוני ליוטה באמצע המאה התשע-עשרה, על מסעות העבדים המשוחררים ממדינות דרום ארצות הברית לצפונה אחרי מלחמת האזרחים או על "המסע הגדול" של המתיישבים הבורים בדרום אפריקה. בכל אחד מהמקרים הללו נכרכים יחדיו מושגים תיאולוגיים של ראשית, של קידמה ושל התקדמות.

פרדריק טרנר ראה את הספר כמקורה הבלבדי של ההיסטוריה וההתפתחות האמריקנית, מתחילת ייסוד המושבות ועד סוף המאה התשע-עשרה (עם פתיחת אוקלהומה להתיישבות איכרים בשנת 1889). לתפיסתו, ההתיישבות התנהלה "במציאות יבשת בלתי מיושבת שופעת קרקע בתולה, ללא בעלים, כאשר המתיישב עליה נתון למאבק בלתי פוסק עם השממה ועם האינדיאני הפראי."⁶⁰ הספר בעבור טרנר אינו מושג גיאוגרפי, כי אם מציאות טוטאלית המעצבת את

הווייתו של החלוץ ובעקבות זאת גם את מוסדותיה הפוליטיים של האומה בכללותה. מציאות הספר הורסת דפוסים קודמים ומעצבת אדם חדש, המותאם לסביבתו, שולט בגורלו, נוקט יוזמה ואוהב חירות. "מושגי המערב והספר" מציינים על כן מצבים פורמטיביים של תהליך שהוא אישי והיסטורי כאחד. תהליך זה פועל הן בתקופות זמן ממושכות והן במרחבי שטח ניכרים.⁶¹

בתולדות הספר האמריקני שזור אתוס "הייעוד הגלוי" (Manifest Destiny), שניסוחו המגובש נכתב על-ידי העיתונאי ג'ון ל' אוסליבן (O'Sullivan) בשנת 1845. על פי אתוס זה ארצות הברית אמורה להיות מגן החירות של העולם כולו, וכדי להגשים את ייעודה ואת השליחות שהטיל עליה הבורא – להביא את ברכת הנצרות והדמוקרטיה לאנושות – עליה להפוך למעצמה ולהתפרש על פני צפון אמריקה כולה. ברעיון "הייעוד הגלוי" נכללו האמונה בזכות ה"טבעית" על היבשת כולה, מכיוון שעל פי רצון האל האדמה שייכת לאלו העובדים אותה כראוי; תחושת אחריות לגורל המין האנושי; וראיית ההווה כשלב בדרך לגאולת העולם (כל אלו מאפיינים מובהקים של תיאולוגיית הספר, כפי שהוצגה לעיל). אתוס זה הוא גלגול של החזונות הפורטיטניים מהמאה השבע-עשרה, שעל פיהם נתפסה אמריקה כ"עיר על הגבעה", כ"ציון" וכ"אור לגויים".⁶²

זרמים נוצריים שונים תפסו את עצמם כממשיכי עם ישראל במדבר, והקשר שלהם לקרקע היה תיאולוגי ופיזי באופן שהפך את הקרקע לקדושה. לעיצוב המרחב היתה חשיבות רבה מפני שהיא ייצגה בעבורם גם את עיצוב הנפש הנוצרית. איימי דרוֹגֵטִיס חקרה את הקשרים שבין המיסיונרים הנוצרים לבין הסוקרים ומכני המפות באוהיו בראשית המאה התשע-עשרה.⁶³ השאלה שעמדה בבסיס מחקרה נגעה לקשר שבין דת למרחב. "מרחבים מקודשים" נחקרו רבות במסגרת דיסיפלינות שונות, אך דרוֹגֵטִיס מתעניינת בשאלה כיצד המרחב (ובמקרה זה הספר האמריקני) מעוצב כקדוש דרך פרקטיקות – של מיפוי, של כתיבה, של תנועה, ובאופנים שבהם המרחב ודימויו משמשים לביטוי רעיונות וקונפליקטים דתיים. בעוד שבקידודים שהוצגו בחלקים הקודמים הדגש היה בעיקר כלכלי או לאומי, כאן הערך הוא דתי – אך העיקרון נותר בעינו: לקיחת אדמה קיימת ומאוכלסת (לא משנה אם בבני אדם או ב"טבע"), ומשמוע מחודש שלה לשם ייצור ערך.

גם כאן הטריטוריה נתפסה כ"מרחב ריק ולבן שיש להגדירו ולמפותו".⁶⁴ ב-1785 העביר הקונגרס האמריקני חוק קרקעות שדרש סקר של כל אדמות המדינה הלא-ממופות, ושנתיים אחר כך נחקק חוק נוסף שהגדיר תוכנית סדירה לטריטוריות המערביות: השטחים שמצפון לנהר אוהיו וממערב לגבול פנסילבניה חולקו לריבועים של 6 מייל מרובעים, ואלו התחלקו ל-36 חלקות משנה ומוספרו בסדר עוקב מדרום לצפון. הקרקע עצמה, דהיינו המרחב הפיזי, כותבת דרוֹגֵטִיס, כמעט שלא השתנתה בשנים אלו, אבל התפיסה המרחבית של הלבנים השתנתה באופן רדיקלי כאשר הבינו שהרבה פחות משתלם לסחור עם הילידים בפרוות רקון מאשר לנכס לעצמם את האדמות יקרות הערך.⁶⁵ וכך, חברת הקרקעות דמיינה את הקרקע כמשאב כלכלי בשעה שחברת המיסיונרים דמיינה את אותו שטח בדיוק כסיפור תנ"כי. על הקרקע הקונקרטי הושלכו דימויים מדימויים שונים, אך המשותף לכולם היה הדמיון שמחק את האוכלוסייה

הקונקרטי – האינדיאנים הילידים מחד גיסא והטבע העשיר מאידך גיסא. במקרה הטוב הם נתפסו כמשאב (לניצול או לניצור) – ובמקרה הרע כ"בעיה" שיש להיפטר ממנה. שני סוגי המיפוי – ה"אובייקטיבי" והדתי – התעלמו הן מהטופוגרפיה הקונקרטי (שלא אפשרה חלוקה נקייה ומסודרת לחלקות שוות בעלת זוויות ישרות) והן מהתושבים המקומיים. "ככל שהמגע בין האירופים לילידים גבר, פחת הייצוג של הילידים על גבי המפות והפך מופשט יותר ויותר."⁶⁶ הילידים האמריקנים הועברו בהדרגה ממושאים המיוצגים במפה עצמה לעמדה של אובייקטים רומנטיים, המעטרים את שוליה בבחינת סוג של קישוט. דחיקתם של האינדיאנים מהמרחב ומהתודעה הפכה אותם ל"לא מעניינים" אפילו כמושא להמרת דת, והמיסיונרים עברו מהר מאוד ממשימת ניצור הילידים למשימת העברת המתישבים הלבנים האחרים לחיק הכנסייה הספציפית שלהם.

גם המקרה הציוני הוא תופעת ספך מובהקת.⁶⁷ כאן אפשר לראות כיצד כל המושגים שלעיל מקופלים לתוך מילה אחת: "קדימה". מי שיפתח מילון עברי-עברי, בוודאי מהוותיקים יותר,⁶⁸ אך גם את מילון אבן שושן,⁶⁹ יופתע אולי לגלות ש"קדימה" במובן של "לפנים, ההפך מאחור" נמצא רק בסוף ההגדרה, תחת המינוח "בהשאלה". המשמעות המילולית של "קדימה" היא "מזרחה", ולכך מתייחסים גם כל המקורות המובאים בכל המילונים עד לעת החדשה ממש (רק במילון ספיר, משנת 1998, מצויה הגדרה שיש בה גם אזכור לפעולה המגולמת בהכרזה "קדימה!").⁷⁰ דהיינו, גם כשהכיוון "קדימה" מוזכר בשולי ההגדרה, לרוב אין בו קישור לקריאה לפעולה; להתקה מהמקום ולהתקדמות לפנים – השימוש העיקרי במילה בעברית העכשווית: "קדימה, לזוז!"

מהדוגמאות המובאות במילונים השונים עולה שהקישור בין "קדימה" ובין הכיוון "לפנים" נעשה, עד סוף המאה התשע-עשרה, רק בשל פסוק אחד מספר חבקוק (א 9) שבו כתוב "מגמת פניהם קדימה", במובן מפורש של "מזרחה". רק עם תחילת הציונות המודרנית קיבלה המילה "קדימה" בהדרגה משמעות משולבת של קידמה ושל פעולה. אגודת הסטודנטים הציונית "קדימה" הוקמה בשנת 1882. את השם הציע הסופר פרץ סמולנסקין, ש"במלה יחידה זו קיפל [...] את כל מטרתה של האגודה [...] מזרחה – כנגד ההתבוללות ובעד עבודה לאומית, וקדימה מלשון מתקדם, כנגד האדוקים ובעד התקדמות."⁷¹

יש לציין שגם המובן של "קידמה" (Progress) הוא חדש ומוגבל למה שקרוי במילונים "מן העיתונות והלשון המדוברת". עד לחידוש העברית המודרנית, המשמעות הטמפורלית היחידה של השורש ק-ד-ם היתה בהוראה של "מוקדם". למשל ציטוט ממגילות מדבר יהודה: "לא יתקדם ולא יתאחר". "לקדם" היה "לבוא לקראת", כלומר להקדים, לצאת קודם – ולא לדחוף, להניע ולעודד כפי שהדבר מובן היום. אך מעבר לסוגיה האטימולוגית של גלגולי המילה "קדימה", אני מעוניין להצביע על מגוון המשמעויות שהיא מכילה, שהן לכאורה סותרות, אלא אם כן מבינים אותן כחלק מהספך.

המילה "קדימה", על הטיותיה השונות, מקפלת בתוכה עתיד ועבר, הן במובנים טמפורליים, הן במובנים סימבוליים והן במובנים גיאוגרפיים אקטואליים. הזכות היהודית על ארץ ישראל נובעת מהשילוב: קדימות בזמן וקידום קדימה (דהיינו עיבוד ופיתוח בהווה ובעתיד). בהקשר של הספר הישראלי, כפי שהוא מתגלה מראשית הציונות המודרנית, "השיבה לארץ נחשבת לחזרה ולהתחלה בעת ובעונה אחת."⁷² "חדש ימינו כקדם", כסיסמה המקפלת בתוכה את הרעיון שלפיו הקידמה טמונה בעיבוד מדומיין של הקדום. "קדימה", שפירושה בעצם מזרחה, משמשת באופן מורכב גם כציון כיוון, גם כציון זמן כפול של קדימה ואחורה באותו הזמן, וגם כקריאה לפעולה.

בניגוד ליהודים-החדשים הפועלים בזמן ובמרחב, הפלסטינים, כותב אמל ג'מאל, "נוכחים בטבע אך נעדרים מההיסטוריה, משום שעל פי התפיסה הציונית הם לא תרגמו את נוכחותם לתרבות ולא תרמו לפיתוח הארץ."⁷³ לפועלים בספר יש זמן דינמי, זמן שנתפס כחשוב מפני שהוא קשור לפעולה ולעשייה, בעוד שלמיושבים יש זמן סטטי, זמן חסר ערך. רק מי שיש לו היסטוריה יש לו גם ספר, ולהפך (שוב, ע"ע הציונות ו"היהודי החדש"). במובנים רבים, קץ הספר הוא גם קץ ההיסטוריה, ומהי בדיוק התופעה שאנו רואים מאז "קץ ההיסטוריה" של פוקיאמה אם לא תחייה מחודשת של הספר הגלובלי, דהיינו ייצוא של הספר האמריקני?

ושוב סתירה. אם רק אצל הכוחות הפועלים בספר הזמן באמת מתקדם; אם רק הזמן שלהם דינמי, ולכן חשוב ובעל משמעות, הרי שבמקום "להזריק" זמן למרחב כדי להופכו לאינסופי, התוצאה הפוכה: הזמן הממורחב הופך להיות משאב במחסור. ל"פראים" אין תפיסת זמן, כלומר, אין להם זמן מוגבל ממש כשם שהמרחב שלהם אינו מוגבל (במובן המילולי ממש: של גבולות, תיחומים ושליטה). לעומת זאת, זמנם של המתיישבים הופך יקר דווקא דרך פרקטיקות הספר מפני שהזמן שווה פעולה. כך, במקום מרחב אינסופי בתנועה מתמדת ("תמיד ישנה אמריקה") הופכים הן המרחב והן הזמן למשאבים מוגבלים ותחרותיים. כל שנותר הוא להמשיך לטובב את דוושות האופניים: לא להפסיק לנוע ולייצר זמן ומרחב. כאן עולה שוב הדמיון ההדוק בין הדינמיקה הקפיטליסטית לדינמיקה הקולוניאליסטית: עצירה משמעה פחיתת ערך. כדי לשמור על המצב הקיים חייבים להמשיך לנוע. כדי להישאר סטטיים – חייבים להתפשט.

סיכום

במאמר זה ביקשתי להציג את הספר – לא כטריטוריה מובחנת, בעלת רגע פתיחה ותאריך תפוגה – כי אם כמרחב נוזל, המשלב בתוכו מערך של פרקטיקות ניכוס ופעולה; של התפשטות תוך הפרדה; ושל מתן משמעות תוך כדי מחיקה. את הספר לא ניתן להגדיר במנותק מהפעילות המתרחשת בו, וזו טעונה במשמעויות סימבוליות רבות: בין אם כמרחב מדומיין, המאפשר לגשר על הפער המובנה בין שוויון בהזדמנויות ובין שוויון בתוצאה; בין אם כמרחב המכיל בתוכו ייצור מתמיד והתפשטות, תוך כדי דחיקה ונישול של אוכלוסיות קיימות; ובין אם כמושג תיאולוגי מחולן שמקופלים בו דימויי צדק, זמן, פעולה וגאולה.

הנקודה החשובה היא זו של דינמיקת ההתפשטות-לשם-התפשטות והתנועה-בתנועה-מתמדת. השאיפה ליציבות הדימויים והפעילות הקרקעית הקונקרטית מחייבת את מי שטוען לבעלות על הקרקע להמשיך לנוע. לכן הספר לא נסגר אף פעם. תמיד אפשר לחלק אותו אחרת, להגדיר אותו אחרת, להסתיר ולדחוק אוכלוסייה אחת ולהביא אחרת במקומה. הקרקע איננה מושג סטטי כי אם שדה פעולה, הפועל בעצמו על הפועלים בו.

אם כן, הספר הוא מרחב ששוררים בו יחסים אנטגוניסטיים בין שתי אוכלוסיות או יותר, שאחת מהן תופסת את מקומה של השנייה כריק או כבלתי מוסדר, ועל כן מזהה בו יעד להתפשטות, להסדרה ולקידוד. העיוורון כלפי האוכלוסייה הנדחקת והאלימות המוסדית, הפיזית והשיחנית הם חלק אינהרנטי מפעולות הניכוס והנישול. הספר מסתיר תמיד את עקבות ייצורו, שימורו ופעולותיו, ולכן דרושה לו הפרפורמטיביות המתמדת. התנועה המתמדת היא לא רק פיזית, אלא גם תנועה של דימויים ושל טיעונים. הספר לא רק מסתיר את אלימותו אלא אף מציע נחמה של צדק ושוויון שיושגו בקץ הזמן ובקץ המרחב.

הערות

1. J.R.V. Prescott (1987), *Political Frontiers and Boundaries*. London: Unwin Hyman, p. 36.

2. Baruch Kimmerling (1983), *Zionism and Territory: The socio-territorial dimensions of Zionist politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California

Oren Yiftachel (1996), "The internal frontier: Territorial control; ציונות וטריטוריה"; and ethnic relations in Israel". *Regional Studies*, 30(5), 493-508.

3. ר' למשל בתיה רודר, "הספר המתפשט", עומד להתפרסם.

4. אורן יפתחאל וארו צפדיה מכנים את המצב של עיירות הפיתוח "ספריפריה". מהמהגרים היהודים מארצות ערב, שישבו בעיירות אלו בעל כורחם, גזל השיח הציוני גם את נחמת החלוציות וההגנה על הגבולות והותיר אותם בשוליות כפולה, גיאוגרפית ותודעתית. חלק ממאבקם הוא השוואת היחס אליהם ליחס אל הקיבוצים והמושבים שהוקמו באותם אזורים ממש ושומוגדרים כ"חלוציים". ראו אורן יפתחאל וארו צפדיה (2008), "ספריפריה: ערי הפיתוח והמקום המזרחי". בלוק 6, עמ' 40-44. ראו גם Erez

Tzfadia and Haim Yacobi (2011), *Rethinking Israeli Space*. New York: Routledge

5. קימרלינג, ציונות וטריטוריה.

6. Howard Lamar and Leonard Thompson (1981), *The Frontier in History: North America and Southern Africa Compared*. New Haven: Yale University Press (להלן למאר ותומפסון, הספר בהיסטוריה).

7. Richard Hogan (1985), "The Frontier as Social Control". *Theory and Society* 14, pp. 35-51; James Ron (2003), *Frontiers and Ghettos: State Violence in Serbia and Israel*. CA:

- University of California Press (להלן רון, הספר והגטו; ארו צפדיה (2010), "מיליטריזם ומרחב בישראל". סוציולוגיה ישראלית י"א (2), עמ' 337-361.
8. למאר ותומפסון, הספר בהיסטוריה, 7.
9. יהודה שנהב (2010). במלכודת הקו הירוק, תל אביב: עם עובד, עמ' 116.
10. במסגרת זו איני יכול להציג את ההשוואה המלאה בין מקרי ספר קונקרטיים כדי להגן על הטענה בדבר הפרקטיקות המשותפות להם. מחקר השוואתי שכזה ערכתי במקום אחר: אריאל הנדל (2011), משטר התנועה בגדה המערבית וברצועת עזה: היבטים היסטוריים, טכנולוגיים וחברתיים. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, פרק שני.
11. Robert David Sack (1986), *Human Territoriality, its Theory and History*. Cambridge: Cambridge University Press (להלן סאק, הטריטוריאליזם האנושי).
12. ארנסטו לקלאו ושנטל מוף (2004), הגמוניה ואסטרטגיה סוציאליסטית: לקראת פוליטיקה דמוקרטית רדיקלית. (תרגום: עידית שורר), תל אביב: רסלינג, עמ' 158.
13. קרל מרקס (1954). הקפיטל: ביקורת הכלכלה המדינית. (תרגום: צבי וויסלבסקי), מרחביה: ספריית פועלים.
14. הדיפרנד, על-פי ליוטאר, הוא יחס של שוני רדיקלי בין שני צדדים שאינם שותפים לאותו שיע. "דיפרנד בין שני צדדים נוצר כאשר הכללים המסדירים את הסכסוך ביניהם ומעמתים אותם האחד עם השני נעשים בשפה של אחד הצדדים, בעוד העוולה שממנה סבל הצד האחר אינה יכולה לקבל ביטוי בשפה זו". ראו Jean François Lyotard (1988), *The Differend: Phrases in Dispute*. Translated by ראו George Van Den Abbeele, Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 28.
15. Irus Braverman (2011), "Hidden in a Plain View: Legal Geography from a למשל Visual Perspective". *Law, Culture and the Humanities* 7(2), pp. 173-186.
16. שאלני רנדריה (2010), "תוכניות גלובליות ועולמות-חיים מקומיים: מורשות קולוניאליות של שימור, שלילת זכויות ומשילות סביבתית בהודו הפוסט-קולוניאלית". תיאוריה וביקורת 37, עמ' 257-274.
17. ראו למשל Michael I. Krauss and J. Peter Pham (2006), "Why Israel is Free to Set Its Own Borders". *Commentary Magazine* (July-August 2006), pp. 29-33 [http://www.jmu.edu/nelsoninstitute/Israel's%20Borders%20\(Commentary%202006-Krauss&%20Pham\).pdf](http://www.jmu.edu/nelsoninstitute/Israel's%20Borders%20(Commentary%202006-Krauss&%20Pham).pdf)
18. Mabo v Queensland (No 2) ("Mabo case") [1992] HCA 23; (1992) 175 CLR 1 (3 June 1992).
19. באנציקלופדיית ילדים אוסטרלית מתחילת המאה העשרים נכתב כי "האנשים שהתגוררו שם [באוסטרליה] כשהגיע האדם הלבן, האבוריג'ינים, היו כה פרימיטיביים, כה מעטים ומפוזרים... שהם לא היו כל קושי. איש אינו יכול לומר שהם באמת תפסו את האדמה (occupied the land)". מצוטט אצל Simon Ryan (1996), *The Cartographic Eye: How Explorers Saw Australia*. Cambridge:

- Cambridge University Press, p. 2 (להלן ריאן, העין הקרטוגרפית).
20. Kevin Rozario (2001), "What Comes Down Must Go Up: Why Disasters Have Been Good for American Capitalism". In Steven Biel (ed.), *American Disasters*. New York: University Press, pp. 72-102. (להלן רוזאריו, למה אסונות טובים לקפיטליזם האמריקאי). New York: University Press, pp. 72-102. (תרגום: דבי איילון), תל אביב: אנדלוס (ולהלן קליין, דוקטרינת ההלם).
21. Neil Smith (1996), *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. New York: Routledge.
22. חנה ארנדט (2010), יסודות הטוטליטריות. (תרגום: עדית זרטל), תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 219.
23. שם, 217.
24. ריאן, העין הקרטוגרפית, 3-4.
25. חשוב לציין שדבריו של לוק לא נשארים בתחום ההגות בלבד, כי אם משמשים הצדקה בדיעבד ולמפרע לתופעת הגידור (Enclosure) באנגליה של התקופה. ראו למשל Gary Fields (2010), "Landscaping Palestine: Reflections of Enclosure in a Historical Mirror". *International Journal of Middle East Studies* 42, pp. 63-82.
26. ג'ון לוק (1959). המסכת השנייה על הממשל המדיני. (תרגום: יוסף אור), ירושלים: מאגנס, עמ' 26.
27. שם, 28.
28. שם, 38.
29. Andreu Mas-Colell, Michael D. Whinston, and Jerry R. Green (1995), *Microeconomic Theory*. New York : Oxford University Press.
30. Michael Waltzer (1984), "Liberalism and the Art of Separation". *Political Theory* 12 (3), 315-330.
31. שם, 315.
32. שם, 320.
33. Lionel Robbins (1935), *Essay on the Nature and Significance of Economic Science* (3rd edition). London: The Macmillan Press, pp. 16-24.
34. Thomas Merrill (1998), "Property and the Right to Exclude". *Nebraska Law Review* 77, pp. 730-755. המהדורה השנייה של מילון אוקספורד מציעה תחת הערך "טריטוריה" קישור אטימולוגי לשורש terre שמשמעותו להפחיד (כמו ב"טרור"), ומאפיינת את אחת ממשמעויות הטריטוריה כ-"A place

- Stuart Elden (2009), *Terror and Territory: The* from which people are warned off" *Spatial Extent of Sovereignty*. Minneapolis: University of Minnesota Press
35. למשל, העובדה שבשנת 1995 הוחזקו 90% מהקרקעות בארה"ב בידי 10% מהאוכלוסייה. ראו C. C. Geisler (1995), "Land and Poverty in the United States: Insights and oversights". *Land Economics* 71 (1), pp. 16-34
36. מילטון ורוו פרידמן (1988). *החופש לבחור: עיקרי הכלכלה החופשית*. תל אביב: דביר.
37. Nicholas Blomely (2003), "Law, Property, and the Geography of Violence: The Frontier, The Survey, and the Grid". *Annals of the Association of American Geographers* 93(1), pp. 121-141
38. למשל C. M. Rose (1994), *Property as Persuasion: Essays on the History, Theory and Rhetoric of Ownership*. Boulder, CO: Westview Press והכוח הם הגבול של הרכוש הפרטי, ושהשימוש בהם מעבר לסף מסוים מעיד על כישלון משטר הרכוש הפרטי (שם, 296), הוא העדות הטובה ביותר לקיומו של הדיפרנד, כאשר חוק וסדר מזוהים עם שפה אחת בלבד (כולל אלימות מופגנת אך חוקית שהופעלה על ידי השלטונות הקולוניאליים) וכל מה שנמצא מחוץ לשיח "הרציונלי" והדומיננטי אינו מוכר כבעל עמדת טיעון.
39. Richard Henry Tawny (1912), *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*. New York: Burt Franklin, p. 237
40. ראו גם אריאל הנדל (2011). "אלימות", מפתח 3.
41. סאק, הטריטוריאליזם האנושי.
42. תומפסון מציין שאותה רטוריקה ששימשה את השלטונות בגידור באנגליה שימשה גם ביחס להשתלטות על האדמות בקולוניות. ראו E. P. Thompson (1993), *Customs in Common*. New York: The New Press, p. 164
43. ג'יימס רון מגדיר את הספר כמקום המרוחק מהליבה המוסדית של המדינה ולכן מופעלת בו אלימות קשה יותר מאשר בחלקים הקרובים יותר למרכז הפיזי או התודעתי: רון, הספר והגטו.
44. Louis Althusser (1972), *Marx, Montesquieu, Rousseau: Politics and History*. Translated by Ben Brewster, London: Verso, p. 78 ראו גם אביגדור פלדמן (1995), "המדינה הדמוקרטית מול המדינה היהודית: חלל ללא מקומות, זמן ללא המשכיות". עיוני משפט יט(3), עמ' 717-725.
45. Jeremy Bentham (1978), "Security and Equality of Property". In C.B. MacPherson (ed.), *Property: Mainstream and Critical Positions*. Toronto: University of Toronto Press, p. 56
46. Peter Fitzpatrick (1992), *The Mythology of Modern Law*. New York: Routledge, 78-81
47. Fiona Mackenzie (1998), *Land, Ecology and Resistance in Kenya, 1880-1952*. Edinburgh:

- .Edinburgh University Press for the International African Institute, London, p. 68
48. קליין, דוקטרינת ההלם, 19.
49. ראו גם רוסאריו, "למה אסונות טובים לקפיטליזם האמריקאי".
50. קליין, דוקטרינת ההלם, 19.
51. סת מיידאנס, *International Herald Tribune*, 10/3/05; מצוטט אצל קליין (שם), 453.
52. שם, 455-457.
53. שם, 471.
54. שם, 22.
55. F.J. Turner (1962), *The frontier in American history*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
56. ראו למשל, דניאל בוירין (2004), "נשף המסכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי". יהודה שנהב (עורך), קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
57. ישראל הראל. "גטו בשליטת משפטנים". הארץ, 10/3/05.
58. ארנדט, יסודות הטוטליטריות, 234-235, 240.
59. וו. ג'י. טי. מיטשל (2009), נוף קדוש. (תרגום: רונה כהן), תל אביב: רסלינג, עמ' 65.
60. י. אריאלי (1986), "משמעות ה'ספר' בהיסטוריוגרפיה האמריקנית". בתוך ארנון גוטפלד (עורך), החוויה האמריקנית. תל אביב: זמורה ביתן, עמ' 66.
61. שם, 67.
62. ארנון גוטפלד (2006), *שערים לחוויה האמריקנית*. תל אביב: רמות, עמ' 18-1856. ראו גם Paul F. Sharp (1955), "Three Frontiers: Some Comparative Studies of Canadian, American, and Australian Settlement". *Pacific Historical Review* 24(4), pp. 369-377.
63. Amy DeRogatis (2003), *Moral Geography: Maps, Missionaries and the American Frontier*. New York: Columbia University Press.
64. שם, 5.
65. שם, 17.
66. שם, 32 (ההדגשות במקור).
67. קימרלינג, ציונות וטריטוריה; בתיה רוזד, "הספר המתפשט".
68. למשל מילון הלשון העברית מאת אליעזר בן-יהודה (תר"ע), או מילון עברי מאת יהודה גור (תש"ו).
69. המילון החדש, 1969.

70. "קדימה: בכיוון לפנים (משמש קריאת עידוד להתקדם)"
71. א. שליט (1942), "קדימה (מזכרונותיי)". דבר, 31/7/1942.
72. אמל ג'מאל (2005), "על תלאות הזמן המוגזע". בתוך יוסי יונה ויהודה שנהב (עורכים), גזענות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 362.
73. שם, 361.

